

**ЕКСПЛУАТАЦІЯ ОСОБИ У ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТАХ:
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ВИКЛИКИ****THE EXPLOITATION OF A PERSON IN ARMED CONFLICTS:
CRIMINAL LAW CHALLENGES**

Гладенко О.М., к.ю.н.,
доцент кафедри національного, міжнародного права
та правоохоронної діяльності
Херсонський державний університет

У статті висвітлюється проблема експлуатації осіб у збройних конфліктах, яка є одним із найгостріших викликів сучасного гуманітарного права та кримінального законодавства. Основна увага приділяється аналізу статті 438 Кримінального кодексу України («Порушення законів та звичаїв війни») в контексті використання осіб як об'єктів експлуатації. Розглядаються різновиди цієї експлуатації, включаючи примусову працю, сексуальне рабство, мобілізацію дітей та інші порушення, що водночас є воєнними злочинами і порушують міжнародні норми гуманітарного права. У статті наголошується на важливості узгодження національного законодавства з міжнародними стандартами, зокрема Римським статутим Міжнародного кримінального суду. Аналізується складність кваліфікації злочинів, пов'язаних із експлуатацією осіб, з урахуванням неоднозначності формулювань статті 438 КК України. Особливу увагу приділено суб'єктивній стороні цих злочинів, зокрема питанням доведення умислу та визначення відповідальності командирів і посадових осіб, які здійснюють контроль над злочинними діями. Автор детально досліджує гендерний аспект експлуатації осіб у збройних конфліктах, підкреслюючи, що жертвами сексуального рабства можуть бути особи будь-якої статі та віку. Також розглянуто проблему мобілізації дітей у збройній формувальній, що суперечить нормам міжнародного гуманітарного права. У статті висвітлюються приклади практичного застосування міжнародних правових норм до національних правових механізмів, зокрема щодо кваліфікації злочинів, які супроводжуються порушеннями прав людини. Особливу увагу приділено аналізу наслідків експлуатації осіб у збройних конфліктах для суспільства та індивіда. Зокрема, розглядаються соціальні, психологічні та економічні аспекти, які виникають у результаті таких злочинів. Підкреслюється, що експлуатація осіб у збройних конфліктах не лише порушує права людини, але й має довготривалий вплив на постконфліктне відновлення суспільства, створюючи додаткові виклики для реінтеграції жертв та забезпечення справедливості. Результати дослідження включають рекомендації щодо вдосконалення національного законодавства України, спрямовані на посилення відповідальності за злочини проти людяності та воєнні злочини. Пропонуються конкретні правові, освітні та нормативні заходи для забезпечення ефективного захисту прав людини в умовах збройних конфліктів, включаючи розробку освітніх програм для правоохоронців і військових. Стаття робить внесок у розуміння механізмів експлуатації осіб у збройних конфліктах та формулює пропозиції для вдосконалення відповідальності за такі злочини, забезпечення захисту жертв та інтеграції міжнародних стандартів до національного правового поля.

Ключові слова: експлуатація людини, збройний конфлікт, сексуальне рабство, міжнародне гуманітарне право, права людини, кримінальна відповідальність.

The article highlights the problem of exploitation of persons in armed conflicts, which is one of the most acute challenges of modern humanitarian law and criminal law. The main focus is on the analysis of Article 438 of the Criminal Code of Ukraine ("Violation of laws and customs of war") in the context of the use of persons as objects of exploitation. Varieties of this exploitation, including forced labor, sexual slavery, mobilization of children and other violations, which are at the same time are war crimes and violate international norms of humanitarian law. The article emphasizes the importance of coordination of national legislation with international standards, including the Roman Statute of the International Criminal Court. The complexity of qualification of crimes related to the exploitation of persons is analyzed, taking into account the ambiguity of the formulations of Article 438 of the Criminal Code of Ukraine. Particular attention is paid to the subjective side of these crimes, in particular the issues of proving intent and determining the responsibility of commanders and officials who control criminal acts. The author examines the gender aspect of exploitation of persons in armed conflicts, emphasizing that there may be victims of sexual slavery. The problem of mobilization of children in armed formation, which is contrary to the rules of international humanitarian law, is also considered. The article highlights the examples of practical application of international legal norms to national legal mechanisms, in particular on the qualification of crimes, which are accompanied by human rights violations. The individual attention is paid to the analysis of the consequences of the exploitation of persons in armed conflicts for society and the individual. In particular, social, psychological and economic aspects that result from such crimes are considered. It is emphasized that the exploitation of persons in armed conflicts not only violates human rights, but also has a long-term impact on the post-conflict recovery of society, creating additional challenges for the reintegration of victims and fairness. Research research includes recommendations for improving the national legislation of Ukraine. Specific legal, educational and regulatory measures are offered to ensure the effective protection of human rights in the face of armed conflicts, including the development of educational programs for law enforcement and military. Article is contributing to understanding the mechanisms of exploitation of persons in armed conflicts and formulating proposals for improving responsibility for such crimes.

Key words: human exploitation, armed conflict, sexual slavery, international humanitarian law, human rights, criminal liability.

Постановка та актуальність проблеми. У контексті численних міжнародних конфліктів ХХІ століття, зокрема української ситуації, проблема експлуатації осіб у збройних конфліктах набуває особливої гостроти. З початком повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну у 2022 році постало важливе питання щодо відповідності кримінального законодавства України міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини та забезпечення відповідальності за їх порушення.

Війна на території України спричинила серйозні порушення прав і свобод громадян, серед яких особливе місце займає використання людей як об'єктів експлуатації у збройних діях. У таких обставинах стає вкрай актуальним аналіз спроможності національного законодавства

України гарантувати належний захист прав людини, його відповідність міжнародним стандартам та дієвість механізмів реалізації цих норм. Окрім цього, розробка рекомендацій щодо вдосконалення національної правової бази має вирішальне значення для належного реагування на подібні правопорушення у майбутньому.

Таким чином, постає необхідність детального аналізу проблеми кваліфікації злочинів, пов'язаних з експлуатацією людини в умовах збройних конфліктів, на основі положень статті 438 Кримінального кодексу України (далі – КК України) «Порушення законів та звичаїв війни». Формулювання цієї статті містять низку конкретних дій, таких як «жорстоке поводження», «вигнання для примусових робіт», «розграбування національних цінностей», що

можуть підпадати під дію закону. Однак їхня неоднозначність створює ризик різних тлумачень, що значно ускладнює процес кваліфікації конкретних випадків експлуатації людини як кримінального правопорушення. Додатково, стаття 438 КК України містить посилання на порушення, передбачені міжнародними договорами, що додає ще один рівень складності у кваліфікації таких дій. Це потребує не лише глибокого розуміння норм національного законодавства, але й детального знання основних міжнародних договорів, конвенцій та інших джерел міжнародного гуманітарного права. Така вимога є особливо актуальною в умовах сучасних збройних конфліктів, коли злочини проти людності та воєнні злочини часто мають комплексний і багатоаспектний характер.

Стаття також передбачає відповідальність за «віддання наказу про вчинення таких дій», що порушує важливе питання про визначення відповідальності командирів, посадових осіб та інших суб'єктів, які можуть здійснювати непрямої контроль або впливати на дії своїх підлеглих. Це потребує аналізу механізмів підзвітності та доведення зв'язку між наказом і фактичними злочинними діями.

Друга частина статті 438 КК України виділяє злочини, пов'язані з умисним вбивством, що супроводжують порушення законів і звичаїв війни. Водночас у практиці збройних конфліктів виникають труднощі у встановленні прямого умислу на вчинення вбивств, особливо в контексті експлуатації людини. Це ставить перед слідчими та правозастосовними органами складне завдання – розмежувати воєнні дії від цілеспрямованих злочинів, пов'язаних із експлуатацією людини, та забезпечити належну кваліфікацію таких дій у межах національного й міжнародного права.

Після початку війни на сході України у 2014 році та повномасштабного вторгнення російської федерації (далі – РФ) у 2022 році, значна частина науковців та експертів у галузі прав людини зосередила свою увагу на дослідженні порушень прав людини, пов'язаних з умовами збройного конфлікту. Серед ключових аспектів цих досліджень виокремлюються питання порушень міжнародного гуманітарного права, а також проблематика кваліфікації злочинів, передбачених кримінальним законодавством України, зокрема статтею 438 Кримінального кодексу України («Порушення законів та звичаїв війни»). Цим питанням присвятили свої праці чимало українських та міжнародних учених. Зокрема, такі вчені, як: Г.К. Тетеряник, О.С. Сотула, В.П. Попович, М.М. Антонович, В.П. Базов, М.О. Баймуратова, А.І. Дмитрієв, В.М. Корецький, Д.І. Крупка, С.П. Кучевська, С.В. Лукашина та інші.

Мета дослідження полягає у проведенні глибокого аналізу процедур кваліфікації кримінальних правопорушень, пов'язаних із експлуатацією особи, зокрема в умовах збройних конфліктів, а також у виявленні основних викликів і проблем, які виникають під час доказування таких злочинів. Особливу увагу приділено аналізу положень статті 438 Кримінального кодексу України («Порушення законів та звичаїв війни»), яка регулює відповідальність за воєнні злочини, включаючи експлуатацію осіб. У дослідженні підкреслюється, що неоднозначність формулювань цієї статті та відсутність єдиного підходу до її застосування створюють значні труднощі для правозастосовної практики, що підтверджується аналізом проблем, висвітлених у наукових джерелах. Крім того, дослідження спрямоване на розробку пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства України з урахуванням міжнародних нормативних вимог і договірних зобов'язань у сфері протидії експлуатації людини. Зокрема, акцент зроблено на необхідності гармонізації положень Кримінального кодексу України з міжнародними стандартами, такими як Римський статут Міжнародного кримінального суду, а також на впровадженні чітких механізмів притягнення до відповідальності за злочини, пов'язані з експлуатацією осіб.

Виклад матеріалу дослідження та його основні результати. У межах презентації основного змісту цієї статті доцільним є почати з аналізу ключових засад міжнародного гуманітарного права та його основних принципів. Також важливо розглянути суб'єктивний склад кримінального правопорушення на основі міжнародно-правових актів, які співвідносяться зі статтею 438 КК України. Особливу увагу приділено визначенню специфіки суб'єкта кримінального правопорушення та особливостям воєнних злочинів у контексті міжнародної правової практики.

Воєнні злочини належать до чотирьох основних категорій найбільш тяжких міжнародних злочинів, які загрожують глобальному порядку, безпеці та стабільності. Відповідальність за них базується на принципі індивідуальної кримінальної відповідальності, що закріплено, зокрема, у Римському статуті Міжнародного кримінального суду (РС МКС). Крім того, держави зобов'язані криміналізувати та переслідувати такі злочини в рамках свого національного законодавства. Міжнародне гуманітарне право, як сукупність міжнародно-правових норм і принципів, регулює взаємодію держав із метою захисту жертв війни та обмеження методів ведення бойових дій під час збройних конфліктів, прагнучи мінімізувати деструктивні наслідки.

Серед основних принципів міжнародного гуманітарного права виділяються: гуманність (заборона надмірних страждань або руйнувань, які не виправдані військовою необхідністю); принцип військової необхідності (використання лише тих дій, які необхідні для досягнення військових цілей, із дотриманням мінімального втручання); принцип розрізнення (зобов'язок відокремлювати комбатантів від цивільного населення, а також військові об'єкти від цивільних); обережність (постійний облік цивільних втрат і пошкоджень під час бойових дій); та пропорційність (удари мають бути виправданими очікуваною військовою перевагою і не спричиняти надмірних втрат серед цивільного населення) [1, с. 169–183].

Міжнародне гуманітарне право (МГП) виділяє дві основні категорії осіб у контексті збройних конфліктів. Перша – цивільні особи, які не беруть активної участі у військових діях і мають право на захист від наслідків збройного протистояння, тому не повинні ставати об'єктом військових атак. Друга – комбатанти, які мають право на участь у бойових діях, а в разі потрапляння в полон отримують статус військовополонених.

Згідно зі статтею 438 Кримінального кодексу України, злочини, пов'язані з порушенням законів та звичаїв війни, можуть бути вчинені як цивільними особами (наприклад, у вигляді грабежу чи незаконного позбавлення волі з боку окупаційної влади), так і комбатантами (через застосування заборонених міжнародним правом засобів або методів ведення війни). Визначення статусу підозрюваного чи обвинуваченого відповідно до норм МГП є ключовим для належного встановлення обставин вчинення злочину в умовах збройного конфлікту.

Щодо членів приватних військових і охоронних компаній, таких як «Група Вагнера», якщо вони є громадянами Російської Федерації та діють як частина російських збройних сил, виконуючи підзвітні РФ накази, то їх можна класифікувати як комбатантів у межах міжнародного збройного конфлікту проти України. Якщо ж вони не підпорядковуються командуванню РФ, їх слід розглядати як цивільних осіб, які можуть нести відповідальність за будь-яку безпосередню участь у бойових діях [2].

Члени незаконних збройних формувань «ДНР» або «ЛНР», які беруть участь у міжнародному збройному конфлікті проти України та демонструють лояльність до Російської Федерації, можуть розглядатися як комбатанти за умови, що їхні підрозділи перебувають під загальним контролем РФ. У такому випадку їхня участь у воєнних діях має ознаки, характерні для осіб, які діють від імені

держави-агресора. Якщо такі особи є громадянами України, вони можуть бути притягнуті до відповідальності за злочини проти національної безпеки України. Зокрема, це стосується статей Кримінального кодексу України: 111 (державна зрада), 111-1 (колабораційна діяльність) та 111-2 (пособництво державі-агресору). Ці положення законодавства передбачають покарання за дії, які сприяють агресору або підривають суверенітет і безпеку України [2].

Необхідність детального вивчення питання експлуатації людини в умовах збройної агресії обумовлена кількома важливими аспектами. Збройні конфлікти завжди супроводжуються порушеннями прав людини, але експлуатація людини, особливо в таких умовах, є одним із найбільш неприпустимих і жорстоких проявів цих порушень. Аналіз цього явища важливий з таких ключових причин: людина має невід'ємні права, які повинні бути захищені за будь-яких обставин. Експлуатація, зокрема сексуальне рабство, є одним із найжорстокіших порушень основоположних прав людини; кримінальне законодавство повинно гарантувати справедливості. Дослідження випадків експлуатації під час збройних конфліктів сприяє вдосконаленню національного й міжнародного законодавства для забезпечення відповідальності за такі злочини; виявлення та документування фактів експлуатації може стати важким інструментом для міжнародної спільноти під час переговорів або впровадження санкцій проти держав чи груп, що допускають такі порушення.

Розгляд цього питання є не лише актуальним, а й критично важливим для розробки ефективних заходів проти дії таким злочинам і надання підтримки постраждалим. У межах нашого дослідження було розглянуто окремі види експлуатації людини, які підпадають під дію статті 438 КК України (порушення законів та звичаїв війни). До них належать: сексуальне рабство, примусення до проституції, примусова служба у збройних силах ворожої держави або участь у бойових діях, а також вербування дітей віком до 15 років до складу збройних сил або їх використання для активної участі в бойових діях. Цей перелік не є вичерпним, але охоплює найбільш серйозні форми експлуатації.

Злочин сексуального рабства у контексті збройного конфлікту підпадає під класифікацію, передбачену статтею 438 Кримінального кодексу України, оскільки він належить до категорії «порушень законів та звичаїв війни», визначених міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України, як це зазначено в першій частині цієї статті.

Об'єктивні елементи злочину включають дії виконавця, які полягають у здійсненні повноважень, пов'язаних із правом власності, щодо особи чи групи осіб. Це може проявлятися через купівлю, продаж, обмін, позику таких осіб або обмеження їхньої свободи подібними способами. Також до цього належить примус з боку виконавця, спрямований на змушування потерпілих до сексуальних дій.

Суб'єктивні елементи злочину включають умисну діяльність злочинця, яка полягає в усвідомленому здійсненні повноважень, пов'язаних із правом власності, щодо особи чи групи осіб, а також цілеспрямований і свідомий примус до сексуальних дій.

Контекстуальні елементи злочину передбачають: існування міжнародного збройного конфлікту; вчинення дій злочинця в рамках цього конфлікту та наявність прямого зв'язку між злочином і конфліктом; усвідомлення злочинцем фактичних обставин, що підтверджують існування збройного конфлікту.

Варто зазначити, що як злочинці, так і потерпілі від воєнного злочину сексуального рабства можуть бути будь-якої статі чи гендеру. Це підкреслює універсальну природу цього злочину та необхідність належного реагування на нього в межах кримінального правосуддя та міжнародного права [3, с. 483].

Міжнародний кримінальний суд (МКС) визнав, що сексуальне рабство є окремою формою обернення в рабство. Елемент воєнного злочину сексуального рабства охоплює сучасні форми рабства, що включають різноманітні прояви експлуатації, які позбавляють особу свободи та автономії.

У справі Катанги (п. 975) Судова палата МКС дала визначення здійснення правомочностей, притаманних праву власності. Зокрема, було зазначено, що такі правомочності слід розуміти як використання, володіння та розпорядження особою, яку розглядають як власність. Це здійснюється шляхом створення для неї ситуації залежності, яка передбачає повне позбавлення будь-якої форми автономії.

Таким чином, сексуальне рабство у контексті міжнародного права є складним явищем, яке включає суттєві обмеження свободи особи та її експлуатацію, що порушує основні права людини [4]. У випадках, коли особу змушують до вчинення актів сексуального характеру, важливо встановити не лише факт, що суб'єкт виявляв повноваження, пов'язані з правом власності на жертву, але й довести примус до конкретних сексуальних дій. Таким чином, для притягнення злочинця до відповідальності недостатньо лише доказів реалізації прав власності над особою – необхідним є підтвердження факту примусу до вчинення дій сексуального характеру.

У контексті статті 438 Кримінального кодексу України слід зазначити, що конкретний злочин сексуального рабства прямо не зазначений у тексті статті. Однак перша частина цієї статті включає положення про «інші порушення законів та звичаїв війни, визначених міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України». Враховуючи, що міжнародне гуманітарне право чітко класифікує сексуальне рабство як воєнний злочин і забороняє його, а Україна є стороною відповідних міжнародних угод, такі діяння можуть кваліфікуватися за статтею 438 КК України.

Сексуальне рабство отримало чітке визначення як воєнний злочин у статті 8(2)(b)(XXII) Римського статуту Міжнародного кримінального суду, де воно розглядається в контексті міжнародного збройного конфлікту. Цей злочин належить до категорії «інших грубих порушень законів та звичаїв, які застосовуються під час міжнародного збройного конфлікту», згідно з положеннями Статуту. Таким чином, враховуючи ратифікацію Україною відповідних міжнародних документів, сексуальне рабство як воєнний злочин може бути кваліфіковане відповідно до національного законодавства [4].

Особливу увагу слід звернути на гендерний аспект: потерпілими від злочину сексуального рабства можуть бути особи будь-якої статі, а не обов'язково жіночої. Це підкреслює універсальність проблеми, яка стосується всіх, незалежно від гендерної приналежності.

Аналіз судової практики національних судів показує, що подібні кримінальні правопорушення можуть мати характер триваючих злочинів. Наприклад, випадки експлуатації у формі сексуального рабства на деокупованих територіях України, що раніше перебували під контролем військ держави-агресора, тривали протягом усього періоду окупації. Це свідчить про систематичний характер таких злочинів у контексті збройного конфлікту.

Отже, дослідження кваліфікації злочину сексуального рабства є надзвичайно актуальним у сучасних умовах, оскільки частина територій України досі залишається під окупацією ворожих військ. Регулярність і стабільність вчинення таких злочинів на окупованих територіях підкреслюють необхідність невідкладного вивчення цього питання. Це має ключове значення для забезпечення захисту прав і свобод громадян, дотримання норм міжнародного гуманітарного права та ефективного протидії порушенням міжнародних стандартів у сфері прав людини.

Висновки. Проблематика експлуатації осіб у контексті збройних конфліктів є важливим предметом міждисциплінарних досліджень, що охоплюють юридичні, соціальні, психологічні та культурологічні аспекти. Такі дослідження дозволяють всебічно аналізувати це явище та розробляти ефективні механізми протидії.

Війна в Україні стала яскравим прикладом проявів експлуатації людини. Захоплення заручників, нелегальне утримання, фізичне та психологічне насильство, а також інші форми приниження людської гідності стали буденною реальністю. Аналіз цих явищ на прикладі України

дозволяє не лише зрозуміти механізми, за допомогою яких відбувається експлуатація особистості в умовах війни, але й допомагає у розробці методів запобігання цим злочинам та у відновленні прав потерпілих.

Подолання цієї проблеми вимагає комплексного підходу, який передбачає активну співпрацю з міжнародними організаціями, науковими установами та експертами у сфері прав людини. Лише спільними зусиллями можна створити умови для захисту дітей та інших вразливих груп, а також забезпечити виконання міжнародних стандартів у сфері прав людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сассолі М. Міжнародне гуманітарне право: правила, протиріччя і вирішення проблем, що виникають в ході війни. Edward Elgar, 2019. С. 169–183.
2. Бенедек В., Білкова В., Сассолі М. Звіт про порушення міжнародного гуманітарного права та прав людини, воєнні злочини та злочини проти людяності, вчинені в Україні починаючи з 24.02.2022. Варшава, 12 квітня 2022. С. 15–16. URL: <https://www.osce.org/uk/odihr/517815> (дата звернення: 31.03.2025).
3. Трифтерер О., Амбос К. (ред.). Римський статут Міжнародного кримінального суду: коментар. 3-тє видання. С.Н. Beck Hart Nomos, 2016. 483 с.
4. Римський Статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 31.03.2025).